

У статті розглядається історія розвитку культури Чернігівщини та її висвітлення у виданні "Література та культура Полісся".

Ключові слова: українська культура, архітектура, монументальне мистецтво, історичний музей.

В статье рассматривается история развития культуры Черниговщины и её освещение в журнале "Литература и культура Полесья".

Ключевые слова: украинская культура, архитектура, монументальное искусство, исторический музей.

In the article history of development of culture is examined on Chernigov and her illumination in a magazine "Literature and culture of Poles'ya".

Key words: the Ukrainian culture, architecture, monumental art, historical museum.

В українській багатовіковій культурі втілені основні етнічні риси народу, який її представляє, що забезпечує її неповторність і унікальність. Ґрунтовне вивчення мови, поширення освіти, збереження таких духовних надбань, як мистецтво, народні традиції, творчість, зразки матеріальної культури, є передумовою відродження української нації.

Особливого значення у процесі збереження та осмислення здобутків національної культури набуває вивчення специфіки її регіональних осередків, які сукупно створюють цілісний і неповторний образ українського світу. Саме тому увага до культури рідного краю, яка є підсумком діяльності багатьох поколінь людей і, передусім, скарбницею народного досвіду, джерелом високих моральних якостей сьогодні є надзвичайно актуальною, бо пов'язує минуле і сьогодення, спонукає до нових пошуків і досліджень.

Важливу роль у вивченні складових культури – науки, освіти, мистецтва та осмисленні історико-культурних процесів рідного краю, зокрема Поліського регіону, відіграє періодичне наукове видання "Література та культура Полісся", засновником і науковим редактором якого є професор Г. В. Самойленко. Його багатолітня систематична діяльність визначається одним із важливих завдань, що полягає у збиранні матеріалів з історії регіональної культури з метою їх наукового дослідження, аналізу, збереження і популяризації. У наукових дослідженнях, опублікованих у збірнику "Література та культура Полісся", зосереджена увага на історико-культурних процесах минулих століть, які засвідчують визначальні тенденції культурного поступу.

Серед проблем, яким видання приділяє особливу увагу, слід визначити питання історичного розвитку архітектури, малярства та живопису, музейної справи у Поліському регіоні. Це підтверджується ґрунтовними розвідками дослідників Г. Самойленка, О. Самойленка, Н. Дмитренко, Т. Качалової, В. Шапоренко, М. Будзар, І. Ситого, Р. Дудки та ін. [1–9].

Одним із важливих аспектів наукових досліджень культурологічного спрямування є вивчення регіональної архітектури у її історичному вимірі. У пам'ятках архітектури зафіксовані образи минулого, тому принципово важливим є наукове дослідження історії будування на Чернігівщині XIII–XVIII ст. У розвідках Г. Самойленка, О. Самойленка розглядаються характерні особливості архітектури зазначеного періоду, зумовлені оборонною політикою того часу, необхідністю зміцнення міст, що активно розвивалися, боротьбою народу проти поневолювачів. Важливого впливу зазнала міська архітектура, оскільки в українських містах проживали представники інших народів.

Дослідники акцентують увагу на динамічності процесів у містобудуванні: "Друга половина 16 – перша половина 17 ст. – це час великих змін в архітектурному будівництві. У цей період будівництво оборонних споруд не лише витратило свого значення, а й набуло розмаху. За умов постійної загрози несподіваних нападів зі степу. Риси оборонної архітектури з'являються навіть у окремих церквах. Всі міста і містечка у XVII ст. мали оборонний характер. Навіть населення сільського типу укріплювалися земляними ровами та валами. Поверх них влаштовувалися дерев'яні стіни, використовувались і природні перешкоди, зокрема річки та круті схили їх берегів, але в XVII ст. нові фортеці розміщували не тільки на високих відмітках, а і в низинах, використовуючи природні перешкоди. У багатьох селах та містечках фортецею слугувала і церква, яка була огорожена острожною стіною" [1, с. 159].

Подібна картина спостерігалася і на Чернігівщині, де наявна значна кількість полкових і сотенних міст. Як зазначають дослідники, вони є містечка-фортеці: "Як свідчать карти французького військового інженера Г. Л. де Боплана, виготовлені ним в Україні під час служби польському королю і видані 1660 р. у Руані, а потім неодноразово копійовані й використані картографами другої половини XVII ст., майже кожне місто і містечко мало фортифікаційні укріплення" [Там само].

Нові тенденції у будуванні та архітектурі намітилися наприкінці XVIII ст., про це йдеться у статті проф. Г. Самойленка "Монументальне мистецтво Ніжина". Дослідник зазначає, що остання чверть XVIII ст. характеризується значним зростанням обсягу будівництва, поширенням та утвердженням нового стилю – класицизму. Він звертає

увагу на те, що у 1875 р. встановлено порядок, відповідно до якого відбувалася забудова та реконструкція міста за проектами, затвердженими урядом. Докорінна перебудова Ніжина припадає на кінець XVIII – початок XIX ст.

Доля культурного, історичного процесу значною мірою залежить від людей з високим рівнем загальної культури. Творчі особистості здатні збагачувати людство новими звершеннями, забезпечують розвиток цивілізації та культури, сприяють суспільному прогресу: особистість творця знаходить своє вираження через продукти його творчої діяльності. Дослідник зауважує: "Авторами значних будівель Ніжина др. пол. XVIII ст. були вже не будівники-самоучки, а відомі архітектори, котрі мали високу професійну освіту. Серед них А. Квасов, А. Меленський, А. Карташевський" [2, с. 146]. Споруди, збудовані у Ніжині за їхніми проектами, додавали місту неповторності. Так, відомий російський архітектор А. В. Квасов звів у Ніжині 4 цегляні храми, а також розробив проект міський магістрату, який будувався 1763–1765 рр. Магістрат доповнював адміністративний центр міста. Він також об'єднував комплекс торговельних рядів, побудованих за участю відомого українського архітектора А. Карташевського. До того ж 1780 р. він брав участь у реконструкції ніжинського магістрату, перебудові будинку полковника Пилиповича, який на той час виконував функції "присутственного" місця. Ніжинська архітектура збагатилася завдяки А. Меленському, головному архітектору Києва у 1799–1829 рр. За його проектом у центральній частині міста було збудовано житловий будинок у стилі провінційного класицизму, який, на жаль, не зберігся [Там само].

XVII–XVIII ст. – доба розквіту та піднесення української національної культури. На цьому етапі Україна здійснила потужний прорив у всіх напрямках художньої творчості. Культурний поступ був тісно пов'язаний з посиленням національно-визвольної боротьби українського народу за свою державність, необхідністю обстоювання власних традицій, посиленням ролі козацтва в житті суспільства.

Звичайно, можливі різні оцінки вищезгаданого періоду, в найзагальнішому вигляді вони знайшли своє відображення у дослідженнях Г. Самойленка, О. Самойленка, І. Ситого, В. Матвеева, Л. Матвеевої та ін.

Інтенсивний розвиток архітектури супроводжувався значним розвитком монументально-декоративного мистецтва. В його основі переважала релігійна тематика, але все більше воно наближалось до реального життя. Важливе місце в історії будівництва належить храмовій архітектурі, на яку багатий Ніжин. "Однією із найдавніших архітектурних пам'яток Ніжина є Миколаївський собор. Дата його будівництва

в літературі подається не однаковою. В багатьох книгах сказано, що храм був збудований 1668 р. Наші ніжинські дослідники стверджують, що собор було зведено близько 1655 р. на кошти козаків та ніжинських полковників братів Золотаренків. Миколаївський собор вражає красою своєї композиції, оформленням. Він є яскравим прикладом раннього українського барокко, в якому чудово поєднувалися традиційні форми архітектури та різноманітні рельєфні декори. Саме на цій будові чернігівські та ніжинські майстри відшліфовували ті особливі творчі підходи, які пізніше використовували при будівництві Троїцького собору Густинського монастиря під Прилуками (1672–1674 рр.), Катерининської церкви в Чернігові (1690-ті роки), Успенського собору в Новгороді-Сіверському (кінець XVII ст.). Проте жодне джерело не дає відповіді на питання: а хто ж є архітектором цієї величної споруди?" [3, с. 71].

На основі документів XVII–XVIII ст., що зберігаються у фондах Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського, І. Ситий вивчає традиції відбудови храмів. Дослідник зазначає, що процес побудови храму був довгим і дорогим: "Слід зазначити, що церква будувалась тільки на гроші парафіян, державців, "доброхотних" пожертвувальників, але ні в якому разі не на бюджетні, кажучи сучасною мовою, гроші, що стало звичайною практикою нашого часу" [4, с. 197].

Твори монументального мистецтва увіковічують значні історичні події, видатних діячів, але їх тематика і стилістична спрямованість пов'язана із загальним соціальним кліматом і атмосферою суспільного життя. Архітектурні споруди втілюють уявлення людей певної епохи про піднесене і трагічне, романтичне і героїчне. В українській церковній архітектурі наявні основні стильові характеристики, які притаманні архітектурному процесу європейських країн.

Серед різних видів мистецтва, що розвивались у Ніжині в XVIII столітті, особливого злету досягло монументальне мистецтво: архітектура, скульптура та настінний живопис. Головним стимулом загальнонародного розквіту мистецтва було зміцнення національної самосвідомості українського народу, палке бажання вистояти і перемогти у боротьбі за національну ідею та самостійну українську державу. У своєму розвитку "архітектура Ніжина др. пол. XVII–XVIII ст. пройшла складний шлях від оригінального стилю українського бароко до "типового", "зразкового" класицизму" [2, с. 144].

Зразки монументального будівництва в Ніжині з'явилися завдяки представникам місцевої козацької полкової верхівки (полковники Іван та Василь Золотаренки, Петро Розумовський), заможного духівництва

(митрополит Степан Яворський), які були головними замовниками, а також місцевим громадам. Дослідники зауважують, що "Ніжин до другої половини XVI–XVIII ст. був не тільки центром архітектури, дерев'яної скульптури та різьбярства, а й монументального настінного малярства та станкового іконопису. Відомі імена деяких ніжинських майстрів живописців. Серед них монах Віссаріон – іконописець, (народився в Ніжині в 1751 році) з 1787 р. протягом 13 років навчався в малярні Києво-Печерської лаври, ієромонах Іоанн – іконописець, уродженець Ніжина, автор відомого портрета митрополита Дмитра Ростовського (Туптала) поч. XVIII ст., ніжинський маляр Микола Степанович-Каменський, який у 1746 році був першим учителем у живописному класі при Троїце-Сергіївській лаврі. Стіни ніжинських храмів у XVII–XVIII ст. прикрашали чудові ікони, написані як ніжинськими, так і немісцевими майстрами-іконописцями" [Там само].

Велика кількість пам'яток малярства цього часу безіменна, з іншого боку – відомі імена митців, твори яких не збереглися. Слід зазначити, що серед різних жанрів українського світського мистецтва основне місце займає портретний живопис, традиції якого сягають глибокої давнини. Особливістю українського портрета є те, що він при всій своїй життєвості зберігає зв'язок з іконописом.

Аналіз наукових розвідок Г. Самойленка, М. Будзар, І. Ситого, А. Шапоренко дає підстави стверджувати, що українські майстри завжди зберігали вірність народним традиціям та смакам. Завдяки особливому художньому вирішенню, монументальному звучанню, декоративній барвистості український портретний живопис став самобутнім національним явищем культури.

У дослідженні А. Шапоренко зазначається: "Представлені твори українського портретного живопису XVIII–XIX ст. свідчать про особливе положення Чернігівщини стосовно розвитку образотворчого мистецтва. У XVIII ст. на Лівобережній Україні визначився своєрідний стиль так званого козацького портрета, притаманний Чернігівщині, що було відгомонам національно-визвольної боротьби українського народу. Написання таких портретів сприймалось як офіційне визнання заслуг козацької старшини перед державою. Козацький портрет відрізнявся виразністю, психологічною заглибленістю в трактуванні образів, певними реалістичними тенденціями.

Подальший розвиток портретного мистецтва у другій половині XVIII–XIX ст. сприяв зростанню професійної майстерності живописців. Українські художники, які відчували вплив західноєвропейських майстрів і поступалися їм у техніці, все ж таки зуміли піднятися до вершин філософського осмислення буття і створити дійсно самобутній напря-

мок розвитку живописного портрета з яскраво виявленими національними особливостями" [5, с. 176].

Образотворче мистецтво зберегло основні риси, які склалися раніше: монументальність, витончений колорит, гармонічні пропорції, впевнений малюнок. У творах цього періоду відчувається віра в людину, прагнення до життєрадісності образного строю, яскравості. Так відроджувалась культура України, яка була зруйнована, розорена, формувалась "український народний стиль, який визначався безпосереднім використанням народних будівельних традицій" [6, с. 179].

Унікальним явищем в історії культури є музей. Він виступає засобом розширення культурного горизонту, сприяє процесу взаємовпливу носіїв різних культур, представників різних соціальних, вікових, етнічних груп. Шлях розвитку культурного світогляду людини говорить про потребу зберігати і передавати наступним поколінням предмети носіїв соціальної пам'яті, релігійний зміст, етнічну цінність. Музей є тією частиною культурного надбання, яка допомагає людині будувати картину світу. Художні музеї зорієнтовані на удосконалення соціокультурної дійсності, художньої культури, виховання різновікової аудиторії. Про це зазначають у своїх розвідках В. Коновальчук, Г. Самойленко, Н. Дмитренко. Дослідження історії музейної справи, вивчення особливостей і основних етапів музейного будівництва на Чернігівщині розкриваються у розвідці Н. Дмитренко, зокрема питання державної політики, історії створення музеїв, характеристика фондкових колекцій та джерел їх формування [7].

Як стверджує І. Синельник: "З огляду на багатоплановість досліджень історії повсякденності, музейні установи виступають унікальним зосередженням різноманітних джерельних шарів, що дають повноцінне уявлення як про певний історичний період у цілому, так і про окремі аспекти суспільного життя того часу. Це підвищує значення музейних колекцій у вивченні історії країни, особливо в умовах, коли власне музей зазнав значної еволюції – від зібрання раритетів до багатofункціонального інституту, призначеного зберігати історико-культурну спадщину, природничо-наукові цінності, нагромаджувати та поширювати інформацію за допомогою музейних предметів, а також використовувати їх з науковою, освітньо-виховною і популяризаторською метою.

Крім того, якщо йдеться про місцеві історичні музеї, то можна стверджувати, що їхні колекції віддзеркалюють територіальні особливості життя різних верств населення, дозволяють простежити загальнонаціональні процеси через нашарування регіональної специфіки. Адже дослідник у галузі історії повсякденності має спробувати вжитися

в описуваний світ, намагатися відчутти його [8, с. 361]. На думку науковців, актуально звернути увагу на необхідність підняття статусу музеїв у сучасній культурі, де відбувається повернення до загально-визнаних шедеврів, зростає потреба безпосереднього контакту з оригінальними речами.

Як бачимо, розвиток культури нашого краю важко зрозуміти поза логікою його історичного поступу, попри всі перешкоди, втрати, руйнацію, вона зберегла свою самобутність і неповторність.

Таким чином, можна зробити висновок, що історія становлення та розвитку культури Чернігівщини насичена цікавими явищами, яскравими особистостями, а тому вимагає пильної уваги науковців. Перспективним для подальших досліджень ракурсом може бути вивчення літератури рідного краю.

Література

1. Самойленко Г. В. Культура Чернігівщини другої половини XVII–XVIII ст. / Г. В. Самойленко, С. Г. Самойленко // Література та культура Полісся.– Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2003. – Вип. 23. – С. 157–159.

2. Самойленко Г. В. Монументальне мистецтво Ніжина у XVIII ст. / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 1995. – Вип. 6. – С. 144–150.

3. Самойленко С. Г. Розвиток мистецтва в Ніжині в XVIII ст. / С. Г. Самойленко // Література та культура Полісся. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 1994. – Вип. 4. – С. 69–86.

4. Ситий І. М. Матеріали до історії української церкви, або як наші предки церкви будували / І. М. Ситий // Література та культура Полісся. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2000. – Вип. 13. – С. 197.

5. Шапоренко А. Портретний живопис у художній колекції Г. Т. Галагана: галерея родинних портретів / А. Шапоренко // Література та культура Полісся. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2000. – Вип. 14. – С. 171–176.

6. Матвеєв В. О. Будинок колишньої ніжинської електростанції як зразок українського національного модерну / В. О. Матвеєв, Л. Л. Матвеєва // Література та культура Полісся. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 1997. – Вип. 8. – С. 179–182.

7. Дмитренко Н. М. Створення мережі місцевих музеїв на Північному Лівобережжі у 20-ті роки ХХ ст. / Н. М. Дмитренко // Література та культура Полісся. – Вип. 37. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – С. 264–271.

8. Синельник І. Музейні колекції як джерело вивчення історії повсякденності (на прикладі Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського // Література та культура Полісся. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – Вип. 66. – С. 353–362.

9. Дудка Р. А. Основні тенденції розвитку української культури у другій половині 50-х – на початку 60-х р. ХХ ст. / Р. А. Дудка // Література та культура Полісся. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 1997. – Вип. 8. – С. 199–202.